

ORTAÇAĞ'DA İSLÂM/TÜRK-İSLÂM TIBBINİN PARLAK BİR MÜMESSİLİ: NUREDDİN HASTANESİ

Fatma İNCE*

ÖZ: Musul Atabeyliği Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi bir devlet iken Selçuklu Devleti'nin parçalanmaya yüz tuttuğu bir dönemde müstakil hareket etmeye başlamıştır. Selçuklular'da atabeylik unvanı sultan çocuklarının terbiyesi ile uğraşan kişilere verilmiştir. Bu unvan ilk olarak Selçuklu Veziri Nizamülmülk'e verilmiştir. Atabeyler, başlangıçta sorumlu oldukları Selçuklu hanedanına mensup şehzadeyi sultan ilan edebilmek için uğraşırken, devletin zayıflamasıyla birlikte kendi hakimiyetlerini kurmak için faaliyetlerde bulunmuşlardır. Zengiler de bu şekilde ortaya çıkmıştır. Nureddin Mahmud b. Zengi de Zengiler'in en meşhurlarındandır. Nureddin Mahmud b. Zengi Haçlılar ile yaptığı başarılı mücadelelerin yanı sıra kurmuş olduğu kendi adı ile anılan hastane dolayısıyla da İslâmî tıp alanında önemli bir yere sahiptir. Zengi'nin bu hastaneyi Haçlı Seferleri sırasında esir almış olduğu bir Frank kralından alınan fidye ile yaptırmış olduğu rivayet edilmektedir. Bu yapı, orijinal hali ile bugüne kadar ulaşan en eski Selçuklu hastanesidir. Burası aynı zamanda ünlü bir göz hekimi ve tıp tarihçisi olan İbn Ebu Usaybiya'nın Tabakâtü'l-Etibbâ adlı eserinde yazdıkları sayesinde döneminde tıp eğitiminin nasıl yapıldığına dair en geniş malumata sahip olduğumuz eğitim kurumudur.

Anahtar Kelimeler: Zengi, Nureddin, Nureddin Hastanesi, Şam, Tıp.

Nur al-Din's Hospital: A shining example of Islamic / Turkish-Islamic Medicine in the Medieval period

ABSTRACT: Atabegs of Mosul who were subject of the Great Seljuk state and began to act independently during the disintegration of the Seljuk State. To the Seljuks the title "atabeg" was given to those individuals who were engaged in the education of the sultan's children. This title was initially given to the Seljuk vizier Nizam al-Mulk. Atabegs were originally responsible with dealing with the princes of the Seljuk dynasty and their crowning as sultans. As the state was weakening the Atabegs engaged in establishing their own sovereignty and rule. The Zengid Dynasty also has emerged in the same manner and Nur al-Din Mahmud Zengi is considered as one of the most renowned of the Zengids. In addition to his successful struggles against the Crusaders, he has an important place in Islamic medicine because of the hospital which were founded under his own name. It is rumoured that he had

* Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Malatya/ Türkiye, fatma.ince@inonu.edu.tr

*built this hospital with the ransom taken from a Frankish king who had been captured during the Crusades. The present state of the structure reveals to us the oldest Seljuk hospital and it is still intact in its original form. Quite extensive information about this educational institution and how the education was conducted within it reaches us from the ophthalmologist and medical historian Ibn Abi Usaibia through his book *Ṭabaqāt al-Aṭibbā*.*

KEYWORDS: Zengi, Nur al-Din, Nur al-Din's Hospital, Damascus, Medicine.

GİRİŞ

Modern bilimin gelişmesinde İslâm uygarlığının etkisi sık sık dile getirilir. Felsefeden astronomiye birçok bilim adamından bu münasebetle bahsedilir. Ancak belki de bu konuda en çok zikredilmesi gereken husus, modern tıp biliminin gelişmesinde Müslüman Türklerin katkılarıdır. Bu konuda kaleme alınan yazılar daha çok bilim adamları ve onların eserleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Tıp bilimini, sağlık idaresi, sağlık anlayışları ve sağlık birimlerinin işletim sistemleri ile bir bütün olarak düşündüğümüzde, bu hususlarda yeterince çalışmanın bulunmadığını görmekteyiz.

İslâm'dan önce Araplar, bir kısım ot tohumlarını ilaç olarak kullanırlardı. İç hastalıklarda bal tercih edilirdi. Kan aldirmayı faydalı görürler, dağlamayı bilirlerdi. İslâm'ın ilk yıllarında Arabistan'da Haris b. Kelede es-Sakafi isimli tanınmış bir doktor vardı. Haris, "Arabistanlıların doktoru" unvanıyla anılırdı. Haris, Taif'in Sakif kabilesindendi. Öğrenimini İran'ın Cundişapur bölgesinde yaptı. Hıfzısıhayla alakalı kitap yazdığı bilinmektedir. Sad b. Ebi Vakkas rahatsızlandığında Peygamberimiz onun ziyaretine gitmiş, Haris'e gözükmesini tavsiye etmiştir. Hatta Haris'in zaman zaman Peygamberimizi tedavi ettiği de bilinmektedir. Oğlu en-Nadir de onun geleneğini devam ettirdi. Nadir'in annesi Peygamberimizin teyzesiydi. (Rahman, 1997: 17, Döğen, 2004: 319). Haris'in çağdaşlarından diğer bir doktor da Güney doğu Arabistanlı Demadü'l-Ezdi idi. Bu doktor akıl hastalarını bile tedavi edecek güçteydi. Döneminde yaşadığı coğrafyada büyük bir üne erişmişti. İslâm'ın ilk yıllarında Mekke'ye geldi. (Rahman, 1997: 17, Döğen, 2004: 319).

Aynı dönemin meşhur doktorlarından birisi de Evdoğulları'ndan Zeynep'ti. Zeynep, göz hastalıkları ve yaraların tedavisinde uzmandı. O dönemde bedevi Arapların bile bulaşıcı hastalıkları bilmesi ve onlara yaklaşmamaları dikkat çekicidir. Bununla birlikte aynı dönemde Araplar arasında hurafe türü tedavi şekillerine de rastlanabiliyordu. Mesela, tavşanın topuk kemiğini yanında taşıyan kişinin hastalıklara karşı bağışıklık kazanacağına inanılırdı. Yine çocuğun çürüyen dişini güneşe atmakla yeni çıkacak dişlerin düzenli ve sağlam çıkacağına inanılırdı. Yılan soktuğunda zehrin vücuda dağılmaması için kişi uyutulmaya çalışılırdı. Bir deve burnundan yaralandığında sağlam başka bir devenin bağlanması ile iyi olacağına inanılırdı. Şaşaların tedavisi için dönen değirmen taşına bakmaları yeterliydi. Vebadan eşek gibi anırmakla korunulacağına inanılırdı. (Döğen, 2004:319).

Sözlükte hastalara karşı iyilikle davranmak, yumuşaklık göstermek anlamına gelen, Mütercim Asım Ahmed'in Kamus tercümesine göre, canlı varlıkların beden ve ruhlarını iyileştirmek için ilaç vermek anlamını ifade eden tıp, alim ve usta anlamına gelen tabip, yani hastalıkları ilaçla tedavi etmede bilgin ve usta olduğu için bu anlamda kullanılan doktor, İslâm'ın gelişiyile daha bir anlam ve değer kazandı. İnsan gibi yeryüzünün en değerli, en üstün varlığına hizmeti konu alan tıp, İslâm'la birlikte alabildiğine bir gelişme gösterdi, bu alanda büyük hizmetler sergilendi. Onun için Amerikalı ilim tarihçisi Draver, "Avrupa'nın Fikir Hayatının Gelişmesi Tarihi" isimli eserinde Müslümanların felsefe, matematik, astronomi, kimya ve tıpta elde ettikleri başarıların askeri sahada sağladıkları başarılarından çok daha büyük ve devamlı olduğunu söyleme zorunluluğunu hisseder. (Döğen, 2004:320).

Fetihler yoluyla diğer kültürlerle tanışan Müslümanlar bu kültürlerde bir kısım tıbbî parlılarla karşılaştırlarsa da bunlar sadece şifa verici cinste değillerdi. P. K. Hitti Batı Asya'nın fethi sırasında elde edilen Yunan ilminin kullanılmayan bir kuvvet olduğunu ve pratikte geçerli bir ilim dalı olmadığını söyler. Bu ilim bazı Yunan ve Süryani doktorlarda bir gelenek halinde devam ediyordu. Jacques C. Risler de İslâm tıbbinin Yunanlıların eserlerinden değil bizzat Müslüman doktorların tetkik ve deneyleri sonucunda ortaya çıktığını kaydeder. Onlar, eski Yunanlıların hiç bilmedikleri yollara koyulmuş, tıbbin yükselişinde büyük çabalar harcamış, sabırlı, sebatkâr ve inceden inceye araştırmalar yapmış ve tıbbî gözlemlerini hiç yorulmadan biriktirmişlerdir. Tıbbî deneylerle beslenmiş, hastanelerde deney ve gözlemlerle geliştirmişlerdir. Tıptaki bu gelişmelere hiç şüphesiz Kuran ve hadisler ilham kaynağı oluyor, yönlendiriyordu. İslâm doktorları tıbbin menşeinin Nebevî ve kutsal olduğu inancındaydılar.¹

Müslümanların eski Grek, İskenderiye, Ortadoğu, Hint ve İran kültürlerinden istifade ettiği doğrudur. Ancak bu medeniyetlerden gelen herşey olduğu gibi alınmamış, kritiğe tabi tutulmuş, mesela Epikürcü ve sofist anlayış reddedilirken, Platon ve Aristo gibi Hipokrat ve Galen de Müslümanlaştırılmıştı. Hipokrat ve Galen tıbbında yer alan uyum ve dengeyle İslâm'da önemli bir yer tutan uyum ve denge arasında yakın bir ilişki görülmüş, kabulde zorlanılmamıştı. Müslüman doktorlar geçmiş kültürlerden elde ettikleri bilgileri İslâmî kalıplara oturtmada kendine has kurum ve değerler ortaya koymada gecikmemişlerdir. Eski kültürlerdeki hekim, İslâm'da hakim olarak yerleşti. Hakim hem filozof hem de doktordu. İlk İslâm doktorlarının aynı zamanda birer filozof oluşu bundandır. Hatta onlar ücretle felsefe öğretmeyi, felsefenin şanına uygun görmedikleri için bir geçim kaynağı olarak doktorluğu seçmişlerdi.

İslâm tıp teorisi metafizik, kozmoloji ve felsefeyle içli dışlıydı. İnsan bizzat tıbbın konusuydu. İnsan, küçük bir âlemdi. Bedeniyle ruhu hatta, nefsi arasında bağlantılar vardı. Bu bağlantı, etki kozmik güçlere kadar uzanıyordu. Onun için insanı bu üçlü bağlantı içinde ele aldılar. Ruh, nefis ve bedeni kainat ve metafizik güçlerle bir bütünlük içinde düşündüler. Onlar anatomiyile fizyolojiye bir bütünlük

içinde baktılar. Bu bakış açısı, tıbbın bütün branşlarına giriş niteliğinde oldu. Bundan dolayı tıp; filozoflar, sufiler ve kelimcilerin da en önemli ilgi sahaları arasında yerini aldı. Yaratıkları, Allah'ın varlığının birer yeti, yani işareti olarak gören İslâm bilgînleri insan vücudunu incelemenin daha büyük bir öneme sahip olduğunu çok iyi kavramışlardı. Böylece o yüce yaratıkta Allah'ın isim ve sıfatlarla özellikle ilim, kudret ve hikmetleri görülecekti. Aynı zamanda bu anlayış tıpta inkılaplar yaptıracak boyuttaydı. Çok geçmeden diğer sahalarda olduğu gibi tıpta da önemli gelişmeler sağlandı. Asırlar boyunca ciddi çalışmalar yapıldı. Tababet, olgunlaşıp yaygınlaştı. Sağlık ve eczacılıkta ilerlemeler kaydedildi. Şehirler teşkilatlı hastanelerle donatıldı. Modern tedavi metotları uygulandı. Örnek hijyen çalışmaları yapıldı. (Nasr, 2006: 174, Rahman, 1997: 89, Döğen, 2004: 321).

Hicretin I. asrında tıp ilmine çok büyük bir önem verildi. Emevi halifeleri Abdülmelik (684-705) ve Ömer b. Abdülaziz (717-720) devirlerinde yaşayan Abdulhamidi b. Abcar'ın tıba büyük hizmetleri oldu. Abcar, halifenin özel doktoruydu. II. Ömer'in yaptığı en önemli hizmetlerden birisi de Antakya ve Harran'daki tıp ekollerini İslâm ülkelerine aktarmak olmuştur. Daha VIII. asırda veba ile alakalı çalışmalar yapıldı. Abbasiler döneminde ise tababet hatırı sayılır derecede geliştirildi ve Arap tababeti diye meşhur oldu. Ancak bu ilme bakıp da onun sırf Araplara ait bir ilim olduğu sanılmamalıdır. Bu tababet Arapça konuşan ya da yazan herkesin tababetiydi. Bunda İslâm'a giren milletlerin de payları vardır. Abbasiler'in daha ilk dönemlerinde tıba yoğun bir ilgi gösterildi. Halife Mansur'un (754-775) mide rahatsızlığıyla, Harun Reşid'in (786-809) baş ağrıları onları doktor aramaya itmiş bu da dışa açılmayı sağlamıştır. Bugünkü İran'ın güneybatısındaki Huzistan bölgesindeki Salübd şehri yakınlarındaki Cundişapur'da bulunan Sasani mimarisinden kalma Cundişapur tıp okulu müdürü CarcisİbnBahtışu ailece 765 yılında Bağdat'a getirildi. Bahtışu, halifenin sarayında özel doktorluğa başladı. Bahtışu ailesi tam 4-5 nesil burada hizmet verdi. Öte yandan Hintli doktor Mankeh ve Salih b. Bahle de halife saraylarında vazife yaptılar. Bu asrın belki de ilk doktoru Cundişapur'dan gelip Bağdat'a yerleşen oftalmolog Yuhanna b. Maseveyh, Arapça ilk defa müstakil eser kaleme alan Hristiyan bir yazardı. (Nasr, 2006: 174).

İslâm dünyasında ilk hastaneyi VIII. asırda HalifeVelid (705-715) Şam'da kurdu. İlk teşkilatlı hastane 24 hekimlik bir heyetle Bağdat'ta Harun Reşid'in (786-809) emriyle IX. asrın başlarında açılırken, X. asırda buna 5 hastane daha katıldı. 931'de Ali b. İsa'nın vezirliği döneminde doktor adayları imtihandan geçirilip diploma alırlardı. Diplomasız hekime iş yaptırılmazdı. O tarihte sadece Bağdat'ta 860 hekim bulunuyordu. Kurulan özel doktorlar ekibi şehir şehir dolaşarak hastaları tedavi ederlerdi. Akıl hastaları için de tedavi uygulanırdı. Bağdat Hastanesi adıyla tanınan bu hastanede Yuhanna b. Maseveyh gibi ünlü doktorlar başhekimlik yaparken, bu hastane, X. asırda açılan Adudi Hastanesine de modellik yapacaktı. Seyyar hastaneler de XI. asırda devreye girdi. İlk hastanelerden biri de 872'de İbn Tulun tarafından Kahire'de açılmış ve XV. asra kadar hizmet vermişti.²

İslâm dünyasında X. ve XII. asırlar ise telif/özgün eser dönemidir. Çeviri dönemi süresince İslâm dünyasının hekim ve diğer aydınları Yunan, İran ve Hindistan'ın düşünüş ve deneyimleriyle bilgilerini sağlamlaştırıp, genişlettiler. Bundan sonra bu bilgiler kendi bilgilerine güvenerek artık onu geliştirmek istediler. Böylece fen bilimleri ve tıpta üstünlük Hristiyanlardan Müslümanlara özellikle de Türk ve İranlılara geçti. Bundan sonra eski kaynaklardan toplanan tıbbî derlemeler yerine, özgün ve ansiklopedik eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. (Döğen, 2004: 321).

Selçuklular'da Tıp Eğitimi

Büyük Selçuklular'dan hemen önceki dönemdeki çalışmalar, Büyük Selçuklu tıbbına bir zemin hazırlamıştır. Abbasiler döneminde yapılan çalışmalar, Karahanlılar ve Gazneliler dönemlerindeki çalışmalar, İbni Sina, Farabî, Razî, Birunî gibi Türk-İslâm hekimlerinin çalışmaları önemli bir birikim sağlamıştı. 1040 Dandanakan Savaşı ile Türk-İslâm dünyasının hakimliğini üstlenerek çıkışını sürdüren Büyük Selçuklu Devleti, medeniyet alanında da önemli çalışmalara imza atmıştır. Doğu'nun tek sesi olan Büyük Selçuklu Devleti kendisinden sonraki dönemleri de etkilemiş, hatta etkisini Avrupa rönesansında bile göstermiştir. Özellikle hastaneler ve tıp konusunda Avrupa, Büyük Selçuklu Devleti ve ona tabi olan diğer Selçuklu devletlerinden çok şey öğrenmiştir. İbni Sina, Farabî, Razî gibi Türk-İslâm alimlerinin eserleri ölümlerinden 700-800 yıl sonra bile Avrupa okullarında ders kitabı olarak okutulmuştur. (Terzioğlu, 2005, 1390).

Selçuklular'ın bölgeye gelmesinden bir süre önce 981'de Büveyhoğulları'ndan Adud ad-Daula tarafından Bağdat'ta al-Huld sarayının onarımı ile kurulan Adudi Hastanesinin, Cundişapur Akademisi gibi eski bir tıp merkezi olduğu eski kaynaklardan öğrenilmektedir. Aynı kaynaklar yardımıyla hastanenin Selçuklular zamanında Sultan Tuğrul Bey'in emri ile Abd al-Melik tarafından ve bazı kaynaklara göre Selçuklu sultanının veziri el-Kündiri tarafından yeniden faaliyete geçirildikten sonra, tıp eğitiminin yapıldığını, o dönemin en büyük tıp merkezine dönüştüğü de tespit edilmektedir. İlk kurulduğu zaman Adudi hastanesinde 24 hekim vardı. Selçuklular zamanında bu sayı 28'e yükseldi. Bu hekimlerin, dahiliye, cerrahi, göz hekimi ve ortopedist olarak çeşitli uzmanlık dallarında hastaları bugünkü hastanelere benzer şekilde tedavi ettikleri anlaşılıyor. Ayrıca İbn Bakır, İbn Kaşkariya gibi tıp hocalarının orada tıp öğrencilerine ders verdikleri Selçuklu dönemi ve diğer eserlerde belirtilmektedir. Cundişapur'daki hastanede yetişen Sabur b. Sehl'in yazdığı Akrabadi'nin bir formakope olarak Selçuklular zamanındaki Adudi Hastanesinde kullanıldığı ve bu hastanede Selçuklu Sultanı Sencer devrinde başhekimlik yapan İbnü'l-Tilmiz'in de bu alanda bir Akrabadin ile başka eserler yazdığı ve tıba dair dersler verdiği bilinmektedir. İbnTilmiz'in Adudi Hastanesinde verdiği derslerde talebe sayısı elli bulmaktaydı. (Terzioğlu, 2005: 1390).

Selçuklular döneminde tıp eğitiminin de yapıldığı ünlü tıp merkezi haline dönüşen Adudi Hastanesinde tıp eğitimi gören öğrencilerin doktora tezi

mahiyetinde bir tez yazdıkları 1178 yılında, Adudi Hastanesinde Galenos'un Hıfzısıhhası üzerinde yapılan ve bu hastanenin direktörü Abu Said el-Heravi tarafından okunup, tıp doktora tezi olarak kabul edildiği belirtilen *Kitab-ı Calinus fi-Tedbir el-Essihha* adlı eserin varlığı Ayasofya Kütüphanesinde bugün mevcut bir yazma eserden anlaşılmaktadır. Keykavus b. İskender 1082'de Selçuklular döneminde yazdığı *Kâbusname*'de tıp ilmini öğrenmede gerekli kitapları sayarken Calinus'un "Sitte Aşere" kitabının Essihha bölümünden yararlanmıştı. Dediğine göre bunun Galenos'un ders kitabı olarak okutulan eseri Sitte Aşere-i Calinus'un bir parçası olması mümkündür. Bu tezin bugüne kadar ulaşan en eski tıp doktora tezi olması ve bu usulün Avrupa'daki tıp fakültelerinde bu şekilde tez yapılmasını etkilemesi Selçuklular döneminde Selçuklu hastanelerinin tıp eğitiminde ulaştıkları gelişmeyi simgelemesi bakımından önemlidir. (Terzioğlu, 2005: 1390).

Eski İslâm kaynaklarına göre ilk Selçuklu hastanesi ve medresesi Selçuklu Sultanı Alparslan tarafından Nişabur'da yapılmıştır. Ama bu ilk Selçuklu hastane ve medreseleri de Karahanlı Hükümdarı Tamgaç Buğra Han Ebu İshak İbrahim Nasr tarafından Semerkand'da tesis edilen hastane ve Biruni'nin *Kitab as-Saydala* isimli eserinde zikrettiği Gazneliler döneminde Gazne şehrinde işletmede olan hastane gibi ortadan kaybolmuştur. (Terzioğlu, 1992: 8).

Selçuklular'ın Bağdat, Şiraz, Keşan, Ebhar, Zencen, Gence, Harran ve Mardin'de tesis ettikleri hastanelerin büyük bir çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır.³Selçuklular döneminde her türlü hastaların tedavisi ile uğraşan yerler çoğu kez darüşşifa, maristan, bimaristan diye de isimlendirilirler. Esas hastanelerden başka sadece akıl hastalarının tedavisi ile uğraşan IX. asırda Bağdat'ta Dair Hızkıl Tekkesi gibi tekkeler ile lepralılar (cüzzamlıların) tecrit edilip bakıldığı Miskinler Tekkesi veya cüzzamhane de denilen leprasörilerde Selçuklu İmparatorluğu içinde tesis edilmiş olup, bunlardan Anadolu'da tesis edilenleri Osmanlılar döneminde de varlığını ve işlevini sürdürmüştür. Afyon dolaylarındaki Karacaahmet Tekkesi ile Burdur dolaylarındaki Melek Dede Türbesi gibi Erzurum Deli Baba köyünde Selçuklular döneminde tesis edilen akıl hastalarının tedavisi ile uğraşan bir tekkenin Osmanlılar döneminde de mevcudiyetini devam ettirdiğini İspanya Kralı elçisi Klavyo'nun Seyahatnamesinden anlamaktayız. (Terzioğlu, 1992: 8).

Sultan Muhammed Tapar devrinde Selçuklu ordularında alet, edavat ve hekimlere birlikte 100 deve ile taşınan seyyar hastaneler vardı. İbn el-Kifti ve İbn Hallikan'a göre Ebü'l-hakem Abdullah b. el-Muzaffer Selçuklu hükümdarı Sultan Mahmud ordusunun karargâh kurduğu mahallede kurulan ve 40 deve ile taşınabilen seyyar bimaristanda tabip idi. Endülüs'ten Muriyeli Abu'l Hakem Abdullah el-Muzaffer b. Abdullah el-Bahili'nin, Nureddin Zengi'nin 1154'te Şam'da tesis ettiği hastanede o zaman başhekim olduğu bilindiğine göre herhalde Sultan Mahmud'un tesis ettiği ordudaki bu seyyar hastanede onun zamanında değil de ondan bir yarım asır sonra ancak çalışmış olabilir. Diğer bir kaynağa göre Selçuklu

Sultanı Mahmud'un ordusunda Azizüddin Abu Nasr Ahmed b. Hamid tarafından diğer bir seyyar hastane tesis edilmişti ki bunun alet edevati, çadırları, ilaçları, hekimleri, hademeleri ve hastaları 200 adet deve ile taşınmaktaydı. (Ünver, 1940: 11, Terzioğlu, 1992: 8).

Gerek Alparslan gerek oğlu Melikşah zamanında Bağdat sıhhi müessesesi başta Adudi Hastanesi olmak üzere güzide birçok hekimlerin himayesi altında faaliyetine devam etmiştir. Doğu'nun bu meşhur hastanesinde birçok hekim yetişmiştir. Burası sadece hastaların tedavi edildiği bir yer değil aynı zamanda büyük hekimler arasında müdavele-i efkârın tıbbî müşaverelelerinin en büyük makamıdır. Bu hastane 982 senesinde açılmış, Halife Kâim Biemrillâh ve Tuğrul Bey zamanında burayı teftiş etmiştir. Ebu Bekir Razi de bu bimaristanda yetişmiştir. (Ünver, 1940: 20).

Gıyaseddin Ebu'l-Feth Mesud b. Mehmed b. Melikşah'ın şiddetli hastalığı esnasında Bağdat'dan Ebu'l Berekat adlı tabib getirilmiş, bu doktor diğer tabiplerle de müşavere ederek, sultanı tedavi etmeye gayret etmişse de sultan, 1151'de ölmüş ve Hemedan'da yaptırdığı medreseye defnedilmiştir. Yine Topkapı Sarayı'nda hazine kitaplarından *Zübdetü't Tevarih*'de hasta olan Mesud b. Mehmed'in tedavi edilmesinin, nabzının tutuluşunun, kalbinin dinlenmesinin resmi vardır. Yine Selçuklular zamanında Semerkandlı Türk hekim Nizami-i Aruzi zamanın modasına uyarak, Farsça yazdığı 4 makalede bu zaman Türk alemi tabiplerinin uyguladıkları tıbbî eserlerin mahiyetini ve şerhi müşahedeye verdikleri önemi görüyoruz. (Ünver, 1943: 45, Turan, 1960: 238-239).

Görüldüğü gibi, Selçuklu sultanları Melikşah, Sultan Sencer, Sultan Mahmud, vezirler ve beyleri daima bilim, sanat ve edebiyatı himaye etmişlerdir. Selçuklular'ın bu destekleri Tuğrul Bey'den itibaren başlamış, dört bir tarafa cami, medrese, hastane, tıp mektebi, kervansaray ve imaretlerle doldurulmuştur. Selçuklular'ın bıraktıkları eserlere güzel bir misal verecek olursak Suriye gibi ileri bir medeniyet bölgesi olan ve diğer memleketlere nazaran Türk nüfusunun az olduğu bu ülkede, bu devirde sadece Şam şehrinde Türklere ait olan birçok eser ve bir büyük hastanenin varlığını bilmek yeterlidir. Yine Belh'de yaşayan Ebu Said Muhammed b. Ali'nin de basur hakkında eseri vardır. Bahaeddin Mehmed b. Mahmud da sultanın tedavisinde gösterdiği maharet sayesinde baştabipliğe yükselmişti. (Turan, 1960: 243-244).

Anadolu Selçuklu Devletinde Tıp Eğitimi

Anadolu Selçuklu Devleti, Osmanlı'dan hemen önce Anadolu'da kurulmuş en büyük devlettir. Selçuk'un oğlu Arslan Yabgu'nun torunu ve Kutalmış'ın oğlu olan Süleymanşah, Türkiye Selçuklu devletini kurmuştur. Bizans'ın içinde bulunduğu buhrandan faydalanarak devletini genişleten Süleyman Şah, sadece siyaset değil, İslâm medeniyetinin gelişmesi için yetiştirdiği büyük alimlerle bu medeniyete büyük katkı sağlamıştır. (Turan, 2004: 1).

Her ne kadar doğudaki medrese ve hastanelere Nasturiler'in Cundişapur'da kurdukları maristan örnek olmuş ise de bu tesisler zamanla öylesine bir hüviyet kazanmışlardır ki burada artık Bizans tesiri aramak boşunadır. Kaldı ki bu asırda Bizans sağlık müesseseleri umumiyetle manastırlara bağlı yarı ruhbanı birer tesis oldukları halde Türkler doğuda uzun asırlardır laik sağlık tesisleri kurmuşlardı. Tolunoğulları'nın Mısır'da kurdukları Fustat Darüşşifasından başlayarak Nureddin Şehid'in, Ergun Kamil'in, Selahaddin Eyyubi'nin, Seyfeddin Kalavun'un Halep, Şam ve Kudüs gibi çeşitli şehirlerde yaptıkları çok sayıda hastaneyi sayabiliriz. İşte bu güzel ananeleri tevarüs eden Anadolu Selçukluları daha XIII. asrın ilk yıllarından itibaren bu yeni vatanlarında da mali bakımdan hususi vakıflara dayanan müstakil sağlık tesisleri kurmaya başladılar. (Şehsuvaroğlu, 1957: 1).

Türkiye Selçukluları kurdukları bu sağlık tesisleri ile Anadolu'da o zamana kadar kurulan bütün sağlık ve sosyal yardım kuruluşlarını hem daha geliştirmiş hem de sayıca arttırmışlardır. Türkiye Selçukluları büyük gaileler atlatmalarına rağmen sağlık hizmetlerini hiçbir zaman ihmal etmemişlerdir. Selçuklular tababete çok önem vermek zorundaydılar. Çünkü kervanlarla ticaret yapmak ve kara yollarında uzun süren yolculuk etme mecburiyeti bir takım hastalıkların memleketlerine gelmesine neden oluyordu. Bu yüzden gerek karantina ve hıfzısıhha kaidelerine riayet ve gerek hastalıkların istilaları zamanında mümkün olabilen sıhhi yardımları kolaylıkla yapabilen hekimleri çoğaltmak mecburiyeti vardı. Hekimler hem harp hem de barış zamanlarında halkın ihtiyaçları ile ilgilenmişlerdir. (İnan, 1993: 3).

Zamanın tabipleri tıpla alakalı kitaplar yazmışlardır. Bu kitapların çoğu Arapça ve Farsçadır. Selçuklu tıbbi ile ilgili olan kayıtlar çok dağınık olduğundan esaslı bir şekilde araştırılıp, tetkik edilmelidir. Hekimlerin durumunun çok iyi olması yine Selçuklular'ın tababete verdikleri önemi göstermektedir. Selçuklular sadece hastane yaptırmakla yetinmemiş, ülkelerinin dört bir tarafını sıhhi müesseseler ile doldurmuşlardır. Hamamlar, ılıcalar, çeşmeler ve imarethanelere verdikleri önem, şehirlerinin intizam ve temizliğine gösterdikleri itina takdire şayandır.

Anadolu Selçuklu Devleti tarafından kurulan ve devirlerinin en önemli sağlık kurumları olan birkaç darüşşifaya kısaca tanıtılarak devletin sağlığa verdiği önemi teyit etmek mümkün olacaktır.

Divriği Turan Melik Dârüşşifası

Divriği Beyliği, Anadolu'da kurulan ilk beyliklerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu beylik, 1071'den 1275'e kadar yaklaşık 200 yıl kadar Anadolu'da hüküm sürmüştür. Beylik, Kemah-Erzincan ve Divriği kolu olmak üzere 2'ye ayrılır. Divriği Turan Melik Darüşşifası bu beyliğin Divriği kolu tarafından yaptırılmıştır. Bu yapı, cami ve camiye bitişik bir darüşşifadan meydana gelmektedir. Cami, Divriği hükümdarlarından Ahmed ve onun eşi Erzincan beyinin kızı Turan Melek

tarafından yaptırılmıştır. Kompleksin mimarı ise Ahlatlı Hürremşah'tır. Avlunun kuzeydoğu köşesinde cami ve darüşşifa kapısı olan Turan Melek'in türbesi bulunur. (Cantay, 1992: 51).

İzzettin Keykavus Dârüşşifası

Bu dârüşşifa şehrin merkezinde Dârü'l-Hadis medresesinin hemen karşısında yer almaktadır. Kapı kitabesinden anlaşıldığına göre 1217 yılında I. İzzettin Keykavus tarafından yaptırılmıştır. Dârüşşifa açık avlulu, 3 eyvanlı ve revaklıdır. Ayrıca doğu-batı yönünde planlanmıştır. Yapıda kümbet hariç bütün mekan tuğla tonoz örtü sistemine sahiptir. Cepheye hakim olan taç kapı taş süslemenin anıtsal örneklerini taşır. Günümüze ulaşan vakfiyesinden edindiğimiz bilgilere göre bu dârüşşifa için Sivas'ta 70 dükkan, Ereğli'de 30 dükkan ve bir çok köy bağışlanmıştır. Bu dârüşşifa harap bir haldeyken son yapılan restorasyonlar ile kurtarılmıştır. (Cantay, 2002: 353-355).

Çankırı Celaleddin Ferruh Şifâhanesi

Aslında burası bir mevlevihanedir. Ancak zaviye şeklinde inşa edilmiş bir mevlevihanedir. Bu zaviyenin ilk kısmını Cemaleddin Ferruh'un yaptırdığı dârüşşifa oluşturmaktadır. Bu dârüşşifa Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubad'ın isteği üzerine yaptırılmıştır. Dârüşşifa'nın yapımı 1235 yılında bitmiş, 1242 yılında ise bu yapıya Taş Mescit diye anılan Dârü'l-Hadis ve türbe ilave ettirilmiştir. Dârüşşifa, alttaki kayalık zemine iyi oturmaması ve aynı zamanda moloz taşla inşa edilmesi sebebiyle zamanla yıkılmıştır. Ancak Dârü'l-Hadis ve türbe sağlam durumdadır. (Şeyhoğlu, Üçok, 2002: 121, Kolcu, 2007: 96-97).

Kayseri Gevher Nesibe Dârüşşifası

Bu dârüşşifa 1205-1206 yılında Kayseri'nin Hacı İkiz mahallesinde yan yana iki binadan müteşekkil bir tıp sitesi olarak kurulmuştur. Bu şifahane Anadolu Selçukluları zamanında Anadolu'da bir kadın tarafından yaptırılan ilk dârüşşifa olması açısından önemlidir. Ancak bundan çok daha önemli olan yanı Türkiye'deki ilk tıp fakültesi olmasıdır. Kayseri halkı bu yapıyı çifteler olarak da isimlendirmektedir. Dârüşşifa, şifahiye ve gıyasiye adlı 2 bölümden meydana gelir. Şifahiye'nin kurucusu olan Gevher Nesibe Sultan, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın 12 çocuğundan tek kız olanıdır. Gevher Nesibe Sultan 1165 yılında doğmuş ve 39 yaşında da vefat etmiştir. Vefatından önce ağabeyi olan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'den kendi adına böyle bir şifahane yaptırmasını istemiş, o da bunun üzerine bu yapıyı inşa ettirmiştir. (Ünver, 1940: 7).

Nureddin Mahmud Zengi ve Nureddin Hastanesi

Melik el-adil lakabı ile tanınan Nureddin Mahmud Zengi 1118'de Halep'te dünyaya gelmiştir. Yaptığı savaşlarda şehit olmayı çok arzu ettiğinden kendisine eş-Şehid de denilmektedir. Onun künyesi hemen bütün kaynaklarda Ebu'l Kasım olarak geçmektedir. İlk olarak Kuran-ı Kerim'i okumayı öğrendi. İyi bir İslâmi eğitim aldı. Nureddin Mahmud belli bir yaştan sonra askerlik mesleğinin gerektirdiği bilgi ve

becerilerini kazanmak suretiyle iyi bir asker olarak yetiştirildi. (Kök, 1992: 25, Demirkent, 2007: 78-79).

Nureddin Mahmud'un gençlik dönemi ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fakat babası İmadeddin Zengi'nin yanında savaflara katılmış ve atabeylik sınırları içinde bir şehrin emirliğini üstlenmiş olduğu düşünülmektedir. Nitekim Mahmud, büyük bir ihtimalle bir yandan o dönemin seçkin bilginlerinden gerekli dersleri alırken bir yandan da Esedüddin Şirkuh ve Mecudiddin İbn ed-Daye gibi büyük emirler ile bulunarak gereken bütün savaş oyunlarını ve taktiklerini öğrenmiştir. Nureddin eş-Şehid, çok cesur, isabetli görüş sahibi, düşmana karşı tedbiri çok iyi bilen, harp konusunda uzman, çevgan ve ata binmekte eşsiz bir kimseydi. O, at çok süratle giderken iner ve binerdi. Muharebede çift ok taşır ve 2 ok torbası kullanırdı. Şehit olmayı çok arzu ettiği halde bir türlü muradına nail olamadı. (Eğilmez, 2002: 825).

Babası İmadeddin Zengi, Câber Kalesi'ni kuşattığı zaman Nureddin de onun yanındaydı. Atabey Zengi'nin Câber kuşatmasındayken katli sırasında yanında Esedüddin Şirkuh adında büyük ve akıllı bir adam bulunuyordu. Bu adam Zengi'nin oğlu Nureddin'e yaklaşarak şu sözleri söyledi: "Benim görüşüme göre babanın veziri Musul'a götürmek ve orada hükümdarlığını ilan etmek istediği kardeşin Seyfeddin lehine askerleri saptırmakla meşgul oluyor. Bu yüzden senin Halep'e gitmeni, orada hüküm sürmeni ve buradan bütün Suriye'ye hakim olmanı daha müreccah görüyorum. Bunu yaptıktan sonra doğu yani Musul ve havalisi de sana tabi olur." Böylece de hareket edildi. Münadiler, Suriye orduları arasında bu hattı hareketi ilan ettiler. Bunların hepsi Nureddin'e katıldılar. Bu sayede Nureddin Halep'i ve Halep'in kalelerini ele geçirerek buralara hükümrân oldu. Seyfeddin Gazi ise Musul merkez olmak üzere Fırat Nehrinin doğusunda kalan yerleri aldı. (Gregory Abû'l Farac, 1999: 382).

Bilindiği gibi Müslümanlığın kısa zamanda büyük bir gelişme göstererek Arap yarımadasından dışarılara doğru yayılmaya başlaması Arabistan, K. Afrika ve İspanya'nın yavaş yavaş İslâm ordularınca ele geçirilmesi, özellikle Türklerin İslâmlığı kabul edip, Müslümanlık uğrunda savaşmaları Hristiyanları hem telaşlandırmış hem de korkuya düşürmüştür. Aynı zamanda İsa'nın doğduğu, büyüdüğü ve Hristiyanlığın yayıldığı Filistin topraklarının VII. asırda Müslümanların eline geçmesi ve Selçuklu Türklerinin de artık yıkılmaya yüz tutmuş olan Bizans İmparatorluğu topraklarını ele geçirmek için birçok savaş girişimi de Haçlı Seferlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. (İnce,2013: 86).

Bundan ötürü Papa II. Urbanus'un, Clermont'da⁴ 1095 yılında topladığı konsülde kutsal toprakları kurtarmak için Kudüs'e gidecek olan herkese tam bir af verileceği vaadiyle düzenlediği I. Haçlı Seferi (1096-1099) sayesinde Doğu'da birçok Latin Devleti kurulmuştur. Bu Latin devletlerinden bir tanesi de 1098 yılında, Baudouin de Boulogne tarafından kurulan Urfa Haçlı Kontluğu'dur. Ancak Urfa'nın⁵ 1144 yılında İmadeddin Zengi tarafından yeniden fethi Batı dünyasının yarım asır sonra tekrar Doğu'ya karşı harekete geçip hem II. Haçlı Seferi'ni

düzenlemesine yol açmış, bunu takip eden gelişmeler ise Nureddin Mahmud'un bölgedeki gücünün iyice artmasına imkan vermiştir. Urfa'nın İmadeddin tarafından fethi özellikle Kudüs ve Antakya Haçlı devletlerinin varlığını da Türkler karşısında tehlikeye düşürmüştür. I. Haçlı Seferi'nde haçlı seferi ruhunu oluşturan Urbanus ve Pierre l'Hermite'nin yerini bu kez Başrahip Bernard de Clairvaux üstlenmiştir. Bernard'ın 1145 yılının Aralık ayından itibaren haçlı ruhunu oluşturabilmek için yaptığı çağrılar 1147 yılına kadar sürmüştür. 1147 yılında Alman ve Fransız askerlerinden oluşan büyük bir ordu kurulmuştur. Her bir ordunun başında kral ve papanın vekili bulunmaktaydı. Bu ordu, yaklaşık 70.000 şövalyede oluşmaktaydı. (İnce, 2013: 86).

Alman ve Fransız ordularının Anadolu'da Sultan I. Mesud karşısında ağır bir yenilgiye uğramaları haçlı ordularının yönünü bu kez Antalya bölgesine çevirmelerine sebep olmuştur. Antakya Prinkepsi Raymond, uzunca bir süredir Nureddin Mahmud Zengi karşısında, haçlı ordularından yardım istemekteydi. 1148 yılında Fransa Kralı Louis'yi Antakya'da karşılayan Raymond, onu, Nureddin Mahmud'un merkezi Halep üzerine bir sefer yapmaya ikna etmek için büyük çaba gösterdi. Ancak biran önce Kudüs'e gitmek niyetinde olan Kral Louis Raymond'un bu isteğini kabul etmeyerek diğer haçlı birlikleri ile beraber Kudüs'e doğru yola çıktı. Bütün Haçlılar Filistin'e vardktan sonra Kudüs Kraliçesi Melisende ve oğlu III. Baudouin başkanlığında bir toplantı yapıldı. Ancak Haçlılar'dan istediği yardımı alamayan Trablus, Antakya ve Urfa kontları bu toplantıya katılmadılar. Onların yokluğuna ve Haçlılar'ın vermiş oldukları bütün kayıplara rağmen, yine de Kudüs'te büyük bir ordu toplamayı başardılar. Sonuçta bu toplantıda alınan karara göre, haçlı kuvvetleri Dımaşk üzerine yürüyeceklerdi. Aslında Dımaşk, Franklar'ın bölgedeki tek Müslüman müttefiki idi. Alınan karar bu açıdan çok yanlıştı ama Dımaşk'ın zenginliği Haçlılar'ın iştahını kabartmıştı. (İnce, 2013: 87)

Haçlılar'ın Dımaşk üzerine hareket ettiğini öğrenen Unur, Nureddin Mahmud'dan yardım istemek mecburiyetinde kaldı. (Altan, 2014: 59) Bu yardım isteğine uyan Nureddin ise Dımaşk üzerine yürümekte gecikmedi. Neticede bu sefer dört gün süren bir kuşatmadan sonra Dımaşk önünde tam bir fiyaskoyla son buldu. Bundan sonra haçlı ordularının 1149 yılı içerisinde ülkelerine geri döndüklerini görmekteyiz. Ancak Nureddin'in Haçlılar ile mücadelesi bununla sınırlı kalmayacak ve devam edecektir. II. Haçlı Seferi'nin başarısızlıkla son bulması, Nureddin Mahmud'un Suriye'deki hakimiyetini daha da pekiştirmiştir. Nureddin Mahmud Zengi, daha Alman ve Fransız birlikleri doğudan ayrılmadan önce, Hristiyan bölgelerine birbiri ardınca akınlar düzenlemişti. Haçlı birliklerinin ülkelerine dönmek üzere yola çıkmalarından sonra Nureddin, bu bölgelerdeki baskısını daha da artırdı. İlk önce Tell-Bâşir'de sıkışan II. Joscelin, Nureddin'in insafına sığınmak mecburiyetinde kaldı. Ardından da Bagras yakınlarında yenilen Raymond aynı duruma düştü. (İnce, 2013: 87).

Raymond'u Bagras'ta yenilgiye uğrattıktan sonra bu kez, Arima'yı kuşatan Nureddin, burayı ele geçirir geçirmez de İnab Kalesi'ni kuşatmıştır. Kaleyi kurtarmaya gelen Raymond, Nureddin'in komutanı Şirkûh tarafından öldürülmüş ve kale de ele geçirilmiştir. Raymond'un öldürülmesinden sonra Antakya kuşatılmış ancak Nureddin Antakya'yı alabilmek için yeterli sayıda asker olmadığını da göz önünde tutarak, Patrik Aimery tarafından yapılan mütareke teklifini kabul etmiştir. Nureddin mütareke teklifini kabul etmekle birlikte Antakya Prinkepsliği'nin Asi Nehri vadisindeki son kalesi olan Efamiye'yi de ele geçirmiştir. Bundan sonra Azaz'ı alan Nureddin Tell-Bâşir üzerine yürümüş ve 1151 yılında Ravendan ve Tell-Bâşir alınmıştır. Aynı zamanda Ayıntab ve Dülük'ün Sultan Mesud; Samsat ve Birecik'in ise Artuklu Hükümdarı Timurtaş'ın eline geçmesi ile birlikte ilk haçlı devleti olan Urfa Haçlı Kontluğu tarih sahnesinden tamamen silinmiş oldu. (Altan, 2014: 61)

Nureddin, bütün saltanatı boyunca ömrünü Haçlılar ile mücadeleye adanmıştır. Tıpkı babası gibi onun da en büyük hayali Haçlılar'a komşu olan İslâm ülkeleri arasında tam bir işbirliği gerçekleştirmek ve kendi idaresi altında onlara karşı sağlam bir cephe oluşturabilmektir. 1154 senesinde Nureddin Haçlılar ile zaman zaman işbirliği yapan Dimaşk'ı ele geçirmiş böylece bölgede Haçlılar'a karşı İslâm birliğinin sağlanması hususundaki büyük idealini gerçekleştirme imkanı bulmuştur. Dimaşk'ın ele geçirilmesinden sonra da Nureddin Mahmud Zengî'nin Haçlılar ile mücadelesi devam etmiştir. İlk önce Nureddin'in Banyas'ı kuşattığını duyan ve kaleye yardıma gelen Kudüs Kralı Taberiyye yolunda büyük bir bozguna uğratılmış, arkasından da zaman zaman Kudüs Haçlı Krallığı'nın baskısına maruz kalan zaman zaman da onlarla ittifak içerisinde olan Fatımiler'in hâkimiyetindeki Mısır ele geçirilmiştir. Böylece, İslâm'ın savunucusu Nureddin Mahmud, Suriye'yi kendi hâkimiyeti altında birleştirdikten sonra hâkimiyetini Mısır'a kadar genişletmek suretiyle Haçlılar'ı doğudan ve batıdan kıskaç içine almıştır. En büyük hedefi olan Kudüs'ü Haçlılar'dan geri almak olup yürüttüğü kararlı mücadelesiyle de bunun için gerekli şartları hazırlamıştır. Haçlılar'ın gücünü Filistin'de kırabilmek maksadıyla Selahaddin Eyyubi ile birlikte onların üzerine yürümek istemiş ancak ömrü buna vefa etmemiştir. (İnce, 2013: 88).

Zengiler Hanedanı siyasi misyonlarının dışında Musul'un ve el-Cezire'nin tarihinde de önemli bir yere sahiptir. Zengiler, bir harabe halinde bulunan bölgeyi imar ederek mamur hale getirmişlerdir. Bu imar faaliyetlerinin sonucunda başta Musul olmak üzere birçok şehirde yapılan sosyal ve dinî kurumların yanı sıra inşa edilen pek çok han, köprü, çarşı gibi yapılar, bölgenin ticari ve ekonomik hayatını canlandırmada ve kalkınmasında çok önemli bir rol üstlenmiştir. Zengiler döneminde bariz bir şekilde üretimin artması ve han, çarşı, kervansaray gibi ticari yapıların inşa edilmesi sayesinde dünyanın birçok yerinden yabancı tüccarlar Musul'a gelerek alışveriş yaptığı gibi Musullu sermaye sahipleri de kervanlarla Anadolu içlerinde Karadeniz kıyılarında, Suriye ve Filistin'deki haçlı pazarlarında görülmüş, buralarda yaptıkları alışverişlerde Musul işi ürünleri dünyaya pazarlamışlardır. Ayrıca Zengiler döneminde ilim hayatı da canlı bir ortama

kavuşmuş, yapılan medreseler, buralarda ders vermek isteyenlerin akın ettikleri birer kültür merkezi haline gelmiştir. Zengilerden miras kalan önemli mimari yapılardan bir tanesi de Şam'daki Nureddin Hastanesi'dir. (Buharalı, 2006: 31).

Nureddin Zengi'nin Şam'da yaptırdığı bu hastane ülkesinde inşa ettirdiği pek çok hastanenin en büyüğü ve en önemlisidir. Sultan Nureddin Mahmud Zengi, Haçlılar ile savaştığı sırada bir Frank komutanını esir almış o da canını kurtarmak için 5 kale ve 500.000 dinar fidye vermiştir. Sultan elde ettiği bu parayı yaptıracığı bu hastane için harcamıştır. Bir yüksek tıp okulu halinde gelişen ve kendi adıyla anılan "Nuristan" hastanesinde herkes tedavi edilirdi. Hatta bizzat kendisi gelip, bu hastanede tedavi olmuştur. Burada ender bulunan ilaçlar bile yoksul ve zengin ayırmaksızın herkese verilirdi. Daha sonraki asırlarda bu hastane bir tıp okulu olarak faaliyet göstermiştir.⁶

Meşhur tarihçi İbnü'l-Esir bu hastanede muayene olduktan sonra doktor ona bedava ilaç verince itiraz ederek doktora varlıklı biri olduğunu söylemiştir. Hekim ona: "Durumunuzu biliyorum. Ancak herkes Nureddin Zengi'nin ihsanından yararlanıyor. Hatta Selahaddin Eyyubi'nin çocukları ve onun hanedanına mensup insanlar bile bu hastanenin ilaçlarından⁷ karşılıksız olarak faydalanıyorlar. Sultan burayı yoksul ve zengin Müslümanlara vakfetmiştir." der. Tarihçi Safedi'nin bildirdiğine göre el Muhammedeyn b. Ubeydullah b. el-Muzaffer burada çok bilgili bir hekim olarak ün yapmıştı. Matematik, astronomi ve musiki alanında uzmandı. Ud başta olmak üzere diğer enstrümanları da iyi çalabiliyordu. Aynı zamanda da bestekârdı. Babası da hekim olan el-Muhammedeyn, babası başta olmak üzere pek çok ünlü hekimden dersler aldı. Kısa sürede kendini gösteren el-Muhammedeyn, Şam'da Nureddin Zengi tarafından kurulan bu hastanenin başına getirildi. O, hastaları ekibi ile birlikte dolaşır onlara yazılan reçeteler hemen temin edilirdi. Vizite işlemini bitirdikten sonra kaleye çıkar, sultanın ve başkalarının hastalarına bakarlardı. Bu işi de bittikten sonra hastaneye döner, burada özel olarak boydan boya döşenmiş eyvanda dururdu. Burası aynı zamanda bilimsel çalışma yaptığı bir kütüphane idi. Sultan Nureddin Zengi, pek çok tıp kitabını bu hastaneye vakfetmişti. Bu kitaplar söz konusu eyvanın başköşesindeki iki kitaplıkta bulunuyordu. El-Muhammedeyn buraya geldiğinde bu mesleki kitaplar huzuruna getirilir, doktorlar ve diğer sağlık görevlileri gelir yanına otururlardı. Burada öğrencilerin de katıldığı tıbbî müzakereler yapılırdı. Kitapların okunup incelenmesi ve müzakereler 3 saat kadar bir zaman alırdı. Ardından bu ünlü hekim atına binerek evine dönerdi. Kaynakta bu şahsın H.570'de öldüğü belirtilmektedir. (Buharalı, 2006: 31-32).

Bu hastanede tıp öğrencilerine hangi sınıflarda hangi derslerin ve kitapların okutulduğu belirtilmiyorsa da hasta yatağı başında pratik tıp eğitiminin yapıldığı ve buna dayalı teorik derslerde de bilhassa Hipokrat, Galen, er-Razi ve İbni Sina'nın eserlerinin esas alındığı anlaşılmaktadır. Nureddin Hastanesi'nde hocalık yapan ed-Dahvar'ın İbni Sina'nın *el-Kanun fi't-Tıbb* eserini 1183'de Şam'a getiren Fahreddin el-Mendirî'den bu konuda ders aldığı biliniyor. Şam'daki

Nureddin Hastanesi'nde önce göz hekimi sonra hoca olan ed-Dahvar'ın bu Selçuklu hastanesinde yetiştirdiği öğrencilerinden İbn en-Nefis'in İbni Sina'nın *el-Kanun fi't-Tıbb*'indeki anatomi bölümü için yazdığı *Şerh-i Teşrih el-Kanun İbni Sina* adlı eserinde İbni Sina'nın anatomi ile ilgili düşüncelerinin tenkidini yaparken, Miguel Serveto ve Realdo Colomba'dan çok önce akciğer kan dolaşımını doğru olarak tarif ederek keşfetmiştir. Ed-Dahvar'ın öğrencileri İbn en-Nefis ile İbn Abi Usaibia'nın yine Şam'daki Nureddin Hastanesinde yetiştirdikleri öğrencilerinden İbn el-Kuff da İbni Sina'nın kanununa bir şerh yazmış olup, William Harvey ve Malpigi'den önce kan dolaşımında kapiler sistemi postüle etmiştir. (Terzioğlu, 2005: 1391).

Bu hastanede görev yapan ünlü hekimlerden bir tanesi de İbnü'n-Nefis'tir. Bu alimin tam adı Ebü'l-Hasan Abüddin ali b. Ebi'l-Hazım İbnü'n-Nefis el-Karaşi ed-Dimeşki'dir. Doğum tarihi kesin olmamakla birlikte H.607 yılında, Dimaşk yakınlarındaki Karaşie'de doğduğu için "Kareşi" Dimaşk'ta okuyup, şöhretini burada kazandığı için de "Dimeşki" lakapları ile anılmıştır XIII. asırda yaşamış önemli hekimlerden olan İbnü'n-Nefis, Nureddin Zengi'nin Şam'da yaptırdığı bimaristanda tıp tahsil etmiştir. Burada tıp tahsilinin yanında hukuk, edebiyat ve ilahiyat alanlarında da eğitim görmüştür. İbnü'n-Nefis, her ne kadar hekim yönü öne çıkmış olsa da Şafii fıkıh ekolünde de uzmandır.İbnü'n-Nefis bu şehirde Dahvariye Tıp Medresesi'nin kurucusu Mühezzebüddined-Dahvar'ın öğrencisi olmuştur. Şam'da tahsilini tamamlayıp, hekimlikte tecrübe kazanıp meşhur olduktan sonra Mısır'a giden İbnü'n-Nefis zamanın Memluk Sultanı I. Baybars'ın özel doktorluğuna ve devletin Suriye-Mısır hekimleri başkanlığına getirilmiştir. İbnü'n-Nefis'inbu önemli görevleri yerine getirmenin yanında pek çok öğrenci de yetiştirdiği bilinmektedir. İbnü'n-Nefis, 4 Aralık 1288'de vefat etmiştir.(Kahya, 2000: 173, Meyerholf-Schocht, 1968: 10, Sübkî, 1999: 415)).

Çok yönlü bir düşünür olan İbnü'n-Nefis, tıbbın yanı sıra çeşitli alanlarda da ilmi faaliyetlerini sürdürmüş, eserler vermiştir. Fıkıh, fıkıh uzulü, nahiv, mantık, hadis vb. sahalarda eserler vermesi onun zihni kapasitesi hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. İbnü'n Nefis, tıp alanında Hipokratın eserlerini, Galen'e tercih etmiştir. Onun asıl ilgisini tıptaki otoritesini aşmaya çalıştığı İbni Sina çekmiştir. İbnü'n Nefis, kendinden önce bu alanda otorite kabul edilen kişileri eleştirmekten hiç çekinmemiştir. Galen'i ve nazariyelerini zayıf ve faydasız ayrıntılarla dolu olduğu gerekçesiyle tenkit etmiştir. Yine İbni Sina'nın "kalbin sağ karındaki kandan beslendiğine" dair görüşünün yanlış olduğunu belirterek "kalbin bütün bölgelerine yayılmış damarlarla beslendiği" görüşünü ortaya koymuştur. İbnü'n Nefis'in tıp tarihindeki en büyük başarısı küçük kan dolaşımını keşfidir. İbnü'n Nefis, Galen ve onu bu konuda takip eden İbni Sina'nın ileri sürdüğü kalpteki kanın sağ karıncıktan sol karıncığa bir menfez yardımıyla geçtiği yönündeki varsayımını, kanın sağ karıncıktan pulmarer atardamarla akciğere gittiğini ve akciğerden pulmarer toplardamar ile kalbin sol tarafına geldiğini belirterek, küçük kan dolaşımını açık bir şekilde izah ederek çürütmüştür.(Abdulmecid, 2002: 211-213).

İbnü'n Nefis'in küçük kan dolaşımı ile ilgili keşfi, batı dünyasında belli bir döneme göre İbnü'n Nefis'e ait olan bir buluş olarak değerlendirilmekteydi. Bu konuda XVI. asırda yaşamış olan Michael Servetus ve yine onun çağdaşı olan Realdo Colombo'nun küçük kan dolaşımını bulduğunu iddia eden eserler mevcuttu. Ancak bu bilgiler doğru değildir. Daha sonra bazı tıp tarihçileri aslında Batılı bu 2 bilim adamının da küçük kan dolaşımını bulmadığını bu bilgiyi, İbnü'n Nefis'in “ŞerhuTeşrîhi'l-Kanun” adlı eserinden öğrendiklerini kaydetmektedirler. (Terzioğlu 1972: 22, Sayılı, 1984: 268).

Nureddin Hastanesinin akıl hastaları için de ayrılan bir bölümü vardır. Ve bu hastanede akıl hastalarına müzikle tedavi uygulanmaktaydı. Hastanenin akıl hastalarının ilaçla tedavisini, hastanede çalışan ve aynı zamanda XIII. asrın ünlü göz doktoru ve tıp tarihçisi olan İbn Ebu Useybiye tarafından *Tabakatü'l-Etibba* adlı eserinde şöyle anlatmıştır: “Akıl hastalarına ayrılan salonda hekim Muhazzebeddin, mania denilen “Al cünun as-sabi” hastalığına yakalanmış bir deliye, içine opium konmuş arpa suyu içirilmesini kararlaştırdı. Bunu içen adamın hastalığı geçti. Ve sıhhatine kavuştu.” Hastanenin ilk başhekimisi Bahili aynı zamanda müzisyen olup, müziğin hastalıkların tedavisindeki tesirini incelemiştir. Bu sebepten Türk hükümdarı Nureddin Zengi'nin onu hem hususi hekimi, hem de Şam'da tesis ettiği bu hastane ve tıbbîyeye ilk reis yaptığını, *As-Safadi, Kitab al-Vafibi-l vafayat* isimli eserinde belirtmektedir.⁸ (Terzioğlu 1972: 22, Sayılı, 1984: 268).

SONUÇ

Ortaçağ'da tıbbın sağlam, bilimsel bir temele oturtulmasında ve inkişafında Müslüman bilim adamlarının büyük katkıları olmuştur. Daha İslâmiyet'in ilk dönemlerinden itibaren Haris b. Kelebe es-Sakafî, Demadü'l Ezdi ve Zeynep gibi çeşitli hastalıkların tedavisinde uzman olan doktorların varlıklarını bilmekteyiz. Hatta Haris b. Kelebe es-Sakaff'nin hıfzısıhha ile alakalı bir kitap yazdığı bilinmektedir. İslâm fetihleri ile birlikte Müslümanların diğer kültürlerle tanışmaları, onların diğer bütün alanlarda olduğu gibi, tıp alanında da yeni bilgiler edinmelerini sağlamıştır. Ancak Müslümanların en önemli özellikleri hangi kültürden neyi iktibas ederlerse etsinler bunu asla olduğu gibi almamaları, kendi kültürlerine ve yaşayışlarına uygun hale getirmeleridir.

Emevi ve Abbasi ailesinin de tıp alanında önemli katkıları görmekteyiz. Özellikle Emevi halifelerinden Abdülmelik ve Ömer b. Abdülaziz dönemleri bu anlamda önemlidir. Bu dönemin en önemli doktoru Abdülhamid b. Abcar'dır. Abbasiler döneminde ise özellikle Bahtışu ailesinin tıp bilimine katkıları yadsınamaz ölçüdedir. Aynı zamanda Hintli doktor Mankeh ve Salih b. Bahle de bu dönemin önemli doktorlarındandır. Abbasilerin bu alandaki önemli katkılarından birisi de VIII. asırda Halife Velid tarafından kurulan hastanedir. Hastane kurma geleneği Harun Reşid döneminde de devam etmiştir.

Türkler'in İslâmiyet'i kabul etmesiyle beraber İslâm medeniyetine önemli katkıları olmuştur. Yetiştirdikleri bilim adamları, Türk-İslâm medeniyetinin en önemli temsilcileri olmuşlardır. Sabuncuoğlu Şerafeddin Abdullâtif el-Bağdadî, Ali Kuşçu, Uluğ Bey, İbni Sina, El-Birunî gibi alimler yaptıkları çalışmalarla Türk-İslâm medeniyetine damgalarını vurmuşlardır.

Bu Türk-İslâm devletlerinden birisi de Selçuklular'dır. Bilim dünyasının her alanına önemli katkılar sunmuş olan Selçuklular, konumuz itibariyle özellikle tıp alanında da önemli eserler vücuda getirmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti, bölgede daha önceki devletlerden kalma ve savaşlarda harap olmuş hastaneleri tamir ettirmiş, ordu için develerle taşınan seyyar hastaneler kurmuştur. Daha sonraki süreçte ise kurmuş olduğu Nizamiye Medreseleri ile de tıp alanındaki gelişimlerini devam ettirmiştir. Bu dönemde açılan Nizamiye Medresesi ve hastanesi ile medrese geleneği, hem Doğu'yu hem de Batı'yı etkilemiştir. Nizamiye Medresesi Hastanesinde öğrenciler çok ciddi bir eğitimden geçirilirdi. Hekimler, öğrencilere tıp alanındaki el yazmalarından bölümler okurlardı. Okuma bittikten sonra soru-cevap kısmına geçilirdi. Medresedeki tıp eğitimi o kadar gelişmişti ki el yazması metinler çoğaltılarak, öğrencilerin özel kullanımına sunulurdu. Tıpkı günümüz hastanesinde uygulanan vizite uygulaması o dönemde de vardı. Öğrenciler nöbetçi hekim veya cerrah eşliğinde hastaları görürlerdi.

Selçuklular döneminden kalan en önemli hastanelerden en önemlisi Şam'da Nureddin Mahmud b. Zengi tarafından kurulan Nureddin Hastanesidir. Nureddin Mahmud b. Zengi'nin bu hastaneyi, kendisine esir düşen bir Frank komutanın serbest bırakılması karşılığında ondan almış olduğu fidye ile kurmuş olduğu bilinmektedir. Bu hastane Ebulmecid el-Bahili gözetiminde kurulmuştur. Hastane, sağlık ve yemek hizmetleri verilebilecek şekilde dizayn edilmiştir. Nureddin Hastanesine hasta olarak kabul edilebilmenin en önemli şartı hastanın fakir olmasıdır. Ancak zaruri durumlarda zenginlerin de hastanede tedavi olmalarında bir sakınca görülmemiştir. Nureddin Mahmud b. Zengi hastaneye çok önemli kitaplar bağışlamıştır. Bu kitaplar özel bir salonda muhafaza edilmiştir. Bu hastane sadece Şam'ın değil bütün doğunun en büyük sağlık merkezlerinden birisiydi. Burada göreve başlayan bir hekim önce düşük ücretle çalışmaya başlıyor daha sonra da uzmanlaştıkça yüksek maaş alıyordu. Bu durumun en güzel örneklerinden birisi Dehver adlı bir hekimdi. Nureddin Hastanesi'nde düşük bir ücretle çalışmaya başlayan Dehver, zamanla mesleğinde tanındıkça hastaneden daha yüksek maaş almaya başlamıştı. Özel muayenesi sayesinde gelirini daha da artıran Dehver sonradan kendi tıp okulunu kuracaktır. Bu tıp okulundan tanınmış birçok hekim mezun olmuştur. Bunların en meşhurlarından birisi de XIII. asırda küçük kan dolaşımını keşfederek, insan fizyolojisinin anlaşılmasına yeni bir adım atılmasını sağlayan İbnü'n-Nefis'dir.

Nureddin Hastanesinin, devri göz önüne alındığında, en önemli yanlarından birisi de hastaların acılarını hafifletmek için musiki ile tedavi yönteminin kullanılmasıdır. Bu yöntem, özellikle akıl hastaları için

kullanılmaktaydı. Ortaçağ Avrupası'nda akıl hastalarına uygulanan kötü muameleler hatıra getirildiğinde Nureddin Hastanesi'nin bu konuda ne kadar ileri bir zihniyete sahip olduğu daha net anlaşılacaktır. Hastaneden taburcu olan hastalara bir yardım mahiyetinde hastalıklarının nekahat devri sona erinceye kadar çalışmak zorunda kalmamaları için bir elbise, beş altın ve bir miktar da para verilirdi.

Sonuç olarak gerek Büyük Selçuklu Devleti gerekse Anadolu Selçuklu Devleti karşılaştıkları büyük badirelere rağmen ilim ve fen sahasında da devrinin en parlak çalışmalarına imza atabilmişlerdir. Bu devletler ilim ve fenne verdikleri önem sayesinde devirlerinin en önemli medeniyetleri olmuşlardır. Bu çalışmaların bir kolu da tıp alanı olmuştur. Bu alanda çok önemli kurumlar kuran Türkler, tıp biliminin ilmî bir temele oturtulmasına ve yaygınlaşmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu görevi başarıyla yüklenen Türk-İslâm kurumlarından birisi de Selçuklu Atabeylerinden Nureddin Zengi'nin kendi adıyla anılan "Nureddin (Şam) Hastanesi"dir. Nureddin Hastanesi, Nureddin Zengi döneminde gerek o dönemin önemli tıp alimlerini bünyesinde toplamasıyla gerekse eğitim metodlarıyla tıp biliminin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur.

KAYNAKÇA

- Atıyye, Cemil Abdülmecid. (2002). *Tanzîmu San'atü't-Tıbb Hilâle Usûri'l-Hadarati'l Tabiiyeti'l İslâmiyye*. Riyad: Mektebetü'l-Abikân.
- Akdeniz, Nil (1977); *Osmanlı Hekim ve Deontolojisi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları.
- Altan, Ebru (2014); "Nur al-din Mahmud b. Zengi (1146-1174): One of Prominent Leaders of the Struggle Against the Crusaders" *Tarih Dergisi*, S. 59 (2014/1), İstanbul, ss. 57-78.
- Altınölcük, Haşmet (2002); "Türk Tıbbında Müzikle Tedavi", *Türkler*, C. V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss.1412-1423
- Beksaç, A. Engin (2000); "Nureddin Zengi Bimaristanı", *DİA*, C. XXI., İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 262-263.
- Buharalı, Eşref (2006); "3 Türk Hükümdarının Yaptırdığı 3 Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengiler ve Memlüklerde Sağlık Hizmetleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara, ss. 29-39.
- Cantay, Gönül (1992); *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Cantay, Gönül (2002); "Keykavus I Dârü's-Şifası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. XXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 353-355.
- Davud el-Antâkî (1349-/H.1930), *Tezkiratü'l-Elbâb*, Le Caire.
- Demirkent, Işın (2011); "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", *Tarih Dergisi/ Turkish Journal of History*, 35.
- Demirkent, Işın (2004); *Haçlı Seferleri Tarihi*, İstanbul: Dünya Kitabevi.
- Demirkent, Işın (1994); *Urfa Haçlı Kontluğu (1118-1146)*, C. II, Ankara: TTK.
- Döğen, Şaban (2004); *İlme Yön Veren Müslüman İlim Adamları*, İstanbul: Yeni Asya Neşriyat.
- Eğilmez, Mustafa (2002); "Musul ve Halep Atabeyi Nureddin Mahmud", *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 825-835.

- El Birûnî (1973); *Kitâbü'sSaydenefi't-Tıb (Livre De La PharmaceMedicane)*, Karachi.
- Gregory, Abû'l Farac (1999); *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, Ankara: TTK.
- İbnü'l-Baytâr, *Kitabü'l-Câmîfi'l-Edviyetü'l Müfreda (Materia Medica)*, Le Caire, 1291 H./1874;
Trad: Française L. Leclere, Paris 1873-1877.
- İnan, Afet (1993); "Kayseri'de Gevher Nesibe Şifaiyesi" *Malazgirt Armağani*, Ankara, ss. 3-7.
- İnce, Fatma (2013); *Nureddin Mahmud Zengî ve Haçlılar'la Mücadelesi*, Ankara: Pegem Akademi.
- Kahya, Esin (2000); "İbnü'n Nefis", *DİA*, XXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 173-176.
- Keskinbora, H. Kadircan (2006); "Mardin Emüniddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ed. İbrahim Özçoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul, ss. 212-213,
- Kolcu, Bengisu (2007); *Çankırı Türbeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kök, Bahaeddin (1992); *Nureddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Max Meyerhoff-Joseph Schocht (1968); *The Theologus Autodidactus of İbn al-Nafis*, Oxford.
- Nasr, Seyyid Hüseyin (2006); *İslâm ve Bilim*, Çev. İlhan Kutluer, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Fazlur Rahman (1997); *İslâm Geleneğinde Sağlık ve Tıp*, Çev. A. Bülent Balağü, Adil Çiftçi, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Sayılı, Aydın (1984); *İbni Sina Doğumunun Bininci Yılı Armağani*, Ankara: Gönen Yayınevi.
- Şehsuvaroğlu, Bedi (1957); *Anadolu'da 9 Asırlık Türk Tıp Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.
- Şevki, Osman (1991); *Beş Buçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Şeyhoğlu, Hacı, Hasan Üçok (2002); *Çankırı Tarihi ve Halkiyatı*, ed. Ali Birinci, Ankara: Okuyan Adam Yayınları.
- Taceddin Sübkî (1999); *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübra*, C. IV, Beyrut.
- Terzioğlu, Arslan (2005); "Yerli ve Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetin Avrupa'ya Tesirleri", *Türkler*, C.V, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 1386-1411.
- Terzioğlu, Arslan (1992); *Türk-İslâm Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbî Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına*, İstanbul: Hipokrat Basım Yayın.
- Terzioğlu, Arslan (1972); *Türk-İslâm Psikiyatrisinin ve Hastanelerinin Avrupa'ya Tesirleri*, İstanbul: Bifaskop Yayınevi.
- Turan, Osman (1960); *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Merkezi.
- Turan, Osman (2004); *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ünver, A. Süheyl (1940); *Selçuklu Tababeti XI- XIV Asırlar*, Ankara: TTK.
- Ünver, A. Süheyl (1943); *Umumi Türk Tarihi (Bazı Resimler ve Vesikalar)*, İstanbul: Türkiye Basımevi.
- Yılmaz, Sarper (2014); "Mardin Şeyh Emüniddin Bimaristanı", *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 18, Konya, ss. 21-40.

SONNOTLAR

- ¹ Döğen, *age*, s.321. İslâmiyet VII. asırda Ortadoğu'da yayılmaya başladığı sırada Yunan bilimi asırlarca sürdürdüğü etkinliğini ve gücünü yitirmiş ve Batı dünyası Ortaçağ'ın karanlık dönemlerine girmiş bulunuyordu. O güne kadar oluşan Yunan bilgi ve birikimi bundan sonra Aristo'nun, Hipokrat'ın, Galen'in, Dioskarides'in eserlerini çoğaltarak onlara açıklama ve katkılar yapan kişilerin eline geçecek, yani artık bilimsel uğraş Arap topraklarında yeşermeye başlayacaktı. Doğu Asya bilim çevrelerinde III. asırdan itibaren Yunancanın yerini Süryanice aldı. Süryani-Yunan uygarlığının öncülüğünü yapanlar ise özellikle Nasturilerdi. Yunanca, Süryanice ve Arapça bilen Nasturiler, Doğu Roma İmparatorluğu'ndan ayrıldıktan sonra önce Edessa'ya, oradan da İran'a göç ettiler. Böylece Nasturilerin bir tıp okulunu da içeren bilim merkezi VI. asrın ilk yarısında İran sınırları içindeki Cundişapur'da kuruldu. İran'ın Arapların eline geçmesinden sonra İslâm halifeleri Nasturileri ayrı bir cemaat olarak tanıyıp kiliseyi koruma altına aldılar. İşte bu sayede Nasturi bilginleri burada Arap kültürünün oluşumunda ve Yunan biliminin İslâm dünyasına iletilmesinde önemli bir rol oynadılar. Yunan eserlerinden Süryanice ve Arapçaya yaptıkları çeviriler sayesinde felsefe ve bilimin bu topraklara aktarılmasını ve yeniden yeşermesini sağladılar. Aynı yıllarda Sasani hükümdarı KısraNuşirevan kendi hekimlerini tıp kitaplarını bulmak üzere Hindistan'a gönderdi. Böylece Yunanca eserlerin yanı sıra pek çok doğu kaynaklı eserde Süryanice, Farsça ve Arapçaya çevrilerek, yeni bir potada kaynaştı. İslâm dininin ortaya çıkışıyla tarihin parlak dönemlerinden biri başlamış oldu. Arapların başlangıçta komşu ülkelerin fetihleriyle başlayan yayılmaları, çok geçmeden bilim ve felsefede meyvelerini verdi. Özellikle MS 8-12. asırlar arasındaki 400 yıllık dönemde bilim ve felsefenin ışığı Atlas Okyanusu kıyılarından, Kuzey Hindistan ve Orta Asya'ya kadar uzanan İslâm dünyasını aydınlattı. Başlangıçta Yunan kaynaklarından yapılan çevirilerle işe başlayan İslâm dönemi bilim adamları daha sonra bilim ve felsefe alanında önemli katkılarda bulundular.
- ² Nil Akdeniz, *Osmanlı Hekim ve Deontolojisi*, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977, s.16, Osman Şevki, *Türk Tababeti Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.20. Emeviler'in ardından Abbasiler'in başa geçmeleri ile İslâm hakimiyetinin görkemli devri başladı. Bu devrin tıpta en önemli siması batıda "Geber" adı ile tanınan Cebir İbn Hayyan'dı. Arap kimyasının kurucusu olan Cabir'in zehirler hakkında yazdığı tıp kitabı önemlidir. II. Abbasi Halifesi Mansur zamanında tıp alanında Cundişapur'da özellikle Bahtışu ailesi ön plana çıktı. Buradaki hastanenin başhekimisi olan Georgis Bahtışu, Halife Mansur'u tedavi etti. Bu aile VIII. ve IX. asırlarda yedi nesil boyunca pek çok hekim yetiştirdi ve yaptıkları çeviriler ile Yunan tibbinin yayılmasını sağladı. Yine bu dönemde yaşamış bir oftalmolog olarak tanınan İbn Masaveyh de Arapçaya bir çok tıbbî eser çevirip farmakoloji ve diğer tıp alanlarında da yazılar yazdı. Doğu dünyasındaki bu bilim hareketi en yüksek noktasına Halife Memun devrinde ulaştı. Memun, Bağdat'ta Beytül-Hikme adında önemli bir çeviri okulu kurdu. Buradaki çevirmenler, Yunanca, Süryanice, Arapça ve Farsçaya hakim kişilerdi. Böylece devrin yeni bilim merkezi Bağdat'a taşınmış oldu. Memun burada bütün Yunan bilim ve felsefe eserlerinin Arapçaya çevrilip, araştırılmasını emretti. Bu okuldaki çevirmenlerin en önemlisi olan Huneyn b. İshak iyi bir filozof ve hekimdi. Huneyn, Galen'in, Hipokrat'ın, Oribarıus'un, Aeginalı Paul'un ve Dioskarides'in bir çok eserini Arapçaya çevirdi. Ayrıca tıbbia ait olaylar ve göz hakkında 10 risale aslı kitapları da devrinde hayli tanındı. Huneyn'in göze ait kitabı gözün anatomik çizimlerini de içeren en eski sistemantik oftalmoloji eseri olarak bilinir. IX. asır çevirmenlerinden bir diğeri olan el-Kindi de Yunancadan 22 tıp kitabı çevirdi. Bu çeviriler yapılırken eski Cundişapur okulu ortadan kalktı. Bu okulun ünlü hekim ve bilginleri ise Bağdat ile Samarra'ya geldiler.
- ³ H. KadircanKeskinbora, "Mardin EmüniddinMaristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s.212-213, G. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1992, s.61, S. Yılmaz, "Mardin Şeyh Emüniddin Bimaristanı", *Türk İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 18, Konya 2014, s.21-40. Ancak Mardin Emüniddin Maristanı bunlardan istisna tutulabilir. Bu şifahane yapımına Artukoğulları'ndan Necmeddin İlğazi'nin kardeşi Emüniddin tarafından başlanmıştır. Bu aslında sadece bir şifahane değil içerisinde cami, medrese, hastane ve hamamın da bulunduğu bir külliye şeklindedir. Ancak Emüniddin'in bu külliyei tamamlamadan

ölünce kardeşi Necmeddin bu yapıyı tamamlamış ve ona rahmetli kardeşinin ismini vermiştir. Mardin'de yaptırılan bu hastane Başbakanlık arşivlerindeki kayıtlara göre yedi asır faaliyet göstermiştir. Bu yapıdan bugün sadece cami, medrese ve hamam kalmıştır. Hastane ise ortadan kalkmıştır.

⁴ Papalık bir süredir Doğu Hristiyan sınırnın çözülüşünden büyük endişe duymaktaydı. Bizans, Anadolu'daki Türk ilerleyişini durduramıyordu. 1074 yılında İmparator VII. Mikhail, Batı'dan ücretli asker toplayabilmek ümidiyle Papa VII. Gregorius ile temasa geçmişti. Papa bu teklifi hoşgörüle karşılamıştı. Zira Bizans'ın Türkler'i Anadolu'dan atmak için askeri yardım çağrısını olumlu şekilde cevaplamayı iki bakımdan istiyordu. Birincisi Türk ilerleyişi önceki istilalara benzemiyordu. Türkler, Anadolu'ya yerleşiyorlardı. Hatta Avrupa kıyılarına dayanmışlardı. Bu genç ve enerjik millet Anadolu'dan geri atılmaktaydı. VII. Gregorius, kapıldığı hayallerin ilhamıyla hayret verici bir teklifte bulundu: İspanya'da Müslüman Araplar'a karşı başarıyla yürütülmüş olan, Avrupa'da "reconquista" terimi ile ifade edilen, eski toprakları geri almak için girişilen savaş faaliyetlerini bu defa Türkler'e karşı kullanabilirdi. İkincisi papalığın İstanbul kilisesiyle çözümlenmesi gereken sorunları da bulunduğu göre Papa bu orduya bizzat kumanda ederek, Türkler'i Anadolu'da kovduktan sonra İstanbul'da Doğu Hristiyanlarının şükran duyguları içinde Roma'nın yüksek hakimiyetini tanıyacakları bir konsil toplar ve Doğu'da Roma'nın üstünlüğünü sağlardı. Ne var ki Papa VII. Gregorius, hayallerini tatbik mevkine koyabilecek durumda değildi. Ve bu yakınlaşma neticesiz kalmıştı. Fakat bu duygu ve düşünceler Batı'da hiç unutulmadı. 15 yıl sonra Papalık tahtına çıkmış bulunan II. Urbanus konuya büyük ilgi duymaktaydı. Bizans'ın zor durumu devam ediyordu. Ama şimdi imparatorluk tahtında devlet adamı olarak politik kıvraklığa ve uzak görüşe sahip Aleksios Komnenos oturmaktaydı. II. Urbanus onunla anlaşabilir ve yardım karşılığında doğu üzerinde batının üstünlüğünü sağlayabilirdi. Işın Demirkent, "Haçlı Seferleri Düşüncesinin Doğuşu ve Hedefleri", Tarih Dergisi/ Turkish Journal of History, 35 (Temmuz 2011), s.68-69.

⁵ Mustafa Eğilmez, "Musul ve Halep Atabeyi Nureddin Mahmud", *Türkler Ansiklopedisi*, C.IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 826, Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu (1118-1146)*, C.II, TTK, Ankara 1994, s. 145. Urfa Haçlı Kontu I. Joscelin'in ölümünden sonra yerini kendisinin adını taşıyan oğlu II. Joscelin almıştır. I. Joscelin'in, Ruben hanedanından Kilikya Ermeni Hükümdarları Thoros ve Leo'nun adı bilinmeyen bir kızkardeşi ile yapmış olduğu ilk evliliğinden 1113 yılında, babası Tiberios ve Galilaea hakimi iken doğduğunu bildiğimiz II. Joscelin, babasının ölümü sırasında henüz 18 yaşındaydı. Saltanatının ilk yıllarında kontluğunu, Zengi'nin Suriye bölgesinden ayrılmış olması sebebiyle, oldukça rahat idare etti. Bu arada hem Artuklularla hem de Zengi'nin Haleb'deki kumandanı Savar ile mücadelelerde bulundu. 1136'da Antakya Prinkepsi olan Raymond de Poitiers ile ilişkileri başlangıçta iyiydi. Bizans İmparatoru İonnes Komnenos'un 1137/1138 yılında Suriye üzerine yaptığı seferde, İmparator'a karşı birlik olmuşlardı. Fakat zamanla ikisi arasındaki geçimsizlik gerçek bir düşmanlığa dönüştü. Bu arada İmameddin Zengi de Urfa'yı almak için harekete geçmiş bulunuyordu. İmameddin, birkaç defa Dimaşk şehri egemenliği altına almaya teşebbüs etmiş; ancak haçlı ordularının Dimaşk atabeyine yardım etmeleri sebebi ile bu siyasetini gerçekleştirmeye muvaffak olamamıştır. Bütün çabalarına rağmen Dimaşk'ı ele geçiremeyen Zengi, adının hutbede okunması ile yetinerek dikkatini Haçlılar üzerine çevirmiştir. Zaten bu esnada, Urfa Kontluğu'na bağlı süvari birlikleri; Rakka, Nusaybin ve Amid'e kadar sokulmuşlar, Mardin civarı ile Harran'ı da tehdit altına almışlardır. Bunun üzerine Irak Selçuklu Sultanı Mesud, kendisine bağlı Musul Atabeyine Urfa'nın fethini emretmiştir. Zengi, Haçlılar'ın arasındaki anlaşmazlıkları dikkatle izlemiş 1144 yılına gelindiğinde Urfa'ya taarruz için uygun fırsatı yakalamıştır. Bu dönemde kontluğu Bizans İmparatorluğu ile arası açılmıştır. Aynı zamanda Urfa ile haçlı yöneticileri de birbirlerini sevmekte ve anlaşamamaktadırlar. Kudüs Krallığı ise etkili bir yardım gönderebilecek durumda değildi. Ancak bütün bu avantajlara rağmen Urfa çok güçlü surlara sahiptir. İmameddin Zengi, II. Joscelin'in orada olmadığı bir sırada şehri kuşatmaya karar verdi. Beklediği an da pek gecikmedi. Artuklu Hükümdarı Kara Arslan'ın yardım çağrısını kabul eden Joscelin'in şehirden uzaklaştırıldığı kendisine bildirilince derhal harekete geçti. İmameddin Zengi, Urfa önüne gelince İslâmî kaide ve geleneklere uygun olarak kan dökülmesini ve şehrin harap olmasını önlemek için şehre haber göndererek teslim olmalarını talep etti. Bu arada, şehirde kumandayı ele alacak yüksek rütbeli bir asker olmadığından,

müdafaa işleri şehrin Lâtin Başpiskoposu II. Hugue'nin elinde bulunmaktaydı. Hugue teslim olmayı reddetti. Çünkü Urfa'dakiler, Antakya'ya ve Kudüs'e gönderdikleri haber üzerine süratle yardımlarına koşulacağını sanıyorlardı. Şehrin teslimi reddetmesi üzerine Zengi, Urfa'nın bütün etrafını kuşattı. Ordusunu Urfa etrafında yerleştirdikten ve şehir halkının dış dünya ile bağlantısını tamamen kestikten sonra Zengi, şehrin ve surların dövülmesi emrini verdi. Yanında her türlü kuşatma aleti ve mancınklar getirmişti. Bir taraftan surlar dövülür ve şehir halkı devamlı ok atışları ile canından bezdirilirken, bir taraftan da, Halep'den getirildiği anlaşılan, surların zayıf ve altı kazılmaya müsait yerlerini bilen nakkablar kuzey suru altına lağımalar kazmaya başladılar. 28 Kasım 1144'de başlayan şehrin kuşatması üç haftadan fazla sürdü. 24 Aralık 1144 günü şehre giren Türk birlikleri kısa zamanda savunmayı kırdılar. İç kaleye sığınmaya çalışan halkın çoğu, Lâtin Başpiskoposu Hugue kendi emri olmadan kapıların açılmamasını emrettiğinden bu kapıların önünde sıkıştı ve arkadan gelenlerin tazyikiyle birbirini ezip öldürdü. Urfa'nın yerli Hristiyan halkını kaderiyle baş başa bırakarak iç kaleye çekilmiş olan haçlı garnizonu da iki gün sonra teslim oldu. Böylece Urfa yeniden Türk-İslâm dünyasına kazandırılmıştı. Büyük fetih henüz Urfa Kontluğu'nun varlığına kesin bir son vermiş değildi. Ama haçlı teşekküllerine şimdikiye kadar vurulan darbelerin en etkilisi ve en anlamlısı idi. Urfa'nın Hristiyanlar için taşıdığı önemi pek iyi takdir eden ve Haçlılar'ın bu şehrin üs edinerek El-Cezire ve Suriye Müslümanlarına yarım asırdan beri ne kadar zarar verdiklerini bilen Müslüman âlemi bayram etmekte ve fethin kahramanını alkışa, hediye ve ünvanlara garketmekteydi. İmameddin Zengi, Urfa'dan Fırat'ın doğusunda ikinci büyük Frank müstahkem mevki olan Serûc üzerine yürüdü; burası ocak ayı içinde düştü. Zengi, bundan sonra nehrin esas geçit yerine hakim bulunan Birecik üzerine gitti. Ancak buradaki Frank garnizonu inatçı bir direnme gösterdi. Bir kere Joscelin çok yakındaydı. Tam bu sırada Zengi, Musul'da karışıklıklar çıktığı haberini aldı. Birecik kuşatmasını kaldırarak süratle doğuya yöneldi. Kendisi hâlâ ismen sadece Sultan Mesud'un oğlu olan Alparslan'ın emrinde Musul atabeyi idi. Zengi, Musul'a ulaştığında Alparslan'ın kendi nüfûz ve otoritesini korumak için atabeyin buradaki vekili Sakar'ı öldürmüştü olduğunu öğrendi. Bu, Alparslan bakımından böyle bir harekette bulunmak için hiç de müsait bir an sayılmazdı. Çünkü, bir Hristiyan devletinin başkentini fetheden bir kimse olarak Zengi, bütün İslâm dünyası nazarında haiz olduğu itibarın doruk noktasında bulunmaktaydı. Alparslan, tahtından indirildi, danışmanları öldürüldü. Halifeye gelince o, Zengi'ye sultan ve fatih ünvanını tevcih etmiş ve kendisine hediyeler ile yüklü bir elçi heyeti göndermişti. İmameddin Zengi, 1146 tarihinde Caber Kalesi'nin kuşatmasında bulunurken, gulamlarından Yerenkuş tarafından öldürülmüştür. Kimi tarihçiler bunun nedeninin Zengi'nin içki içip bu gulamı tehdit etmesi olduğunu yazmışlardır. İmameddin'in ölümü hem kurmuş olduğu atabeyliği Musul ve Halep Atabeyliği olmak üzere ikiye bölmüş hem de ordusunu ikiye bölmüştür. İmameddin'in ölümünden sonra, oğullarından Nureddin Mahmud Halep'de, kardeşi Seyfeddin Gazi ise Musul'da hükümdar olmuşlardır.

- 6 A. Engin Beksaç, "Nureddin Zengi Bimaristanı", *DA*, C. XXI., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s.262-263. Dimaşk'ta Antakya Kapısı ardında yer alan yapı, doğu eyvanı üzerindeki mermer kitabesine göre 1154 yılında Nureddin Zengi tarafından yaptırılmıştır. Dimaşk'ın fethini takip eden süreç içinde tamamlanmış olan binanın daha sonra benzer kuruluşlara örnek teşkil edecek vakfiyesi de bu sırada tanzim edilmişti. Zaman içinde yapıda önemli tadil ve tamiratlar yapılmıştır. Binanın içinde yer alan ikinci bir kitabeden yapının 1283 yılında Memluklu Sultanı el- Melikü'l Mansur Seyfeddin Kalavun tarafından önemli ölçüde tadil ve tamir ettirildiği, vakfiyesinin de yeniden düzenlendiği anlaşılmaktadır. Binanın süslemelerinin büyük çoğunluğu bu tamir ve tadilattan kalmıştır. Yapının orta avlusunun güney batı köşesindeki kapısı üstünde yer alan stuko şebekenin binanın ilk süslemelerinden kaldığı tahmin edilmektedir. Merkezî bir avluya göre tanzim edilmiş, 4 eyvanlı plan şemasına sahip yapının köşelerinde 4 büyük oda ve yanlarda ikişer küçük oda yer almaktadır. Köşelerdeki odalar çapraz tonoz örtülüdür. İç avluya batı tarafından görkemli görünüşü olan dış kapıdan geçilen bir giriş bölümünden doğrudan ulaşılmaktadır. Üzeri mukarnaslı, sivri ve yüksek bir kubbe ile örtülü olan bu bölümün hemen bitişiğinde helalaları ve abdest alma yerlerini ihtiva eden ortası havuzlu bir bölüm mevcuttur. Bu bölümün üstü de kubbeli olup, ortasında bir açıklık yer almaktadır. Bu mekanla irtibatlandırılması mümkün olan ana binaya bağlı bir başka binanın da mevcudiyeti kuvvetle muhtemeldir. Yapının dışarıya açılan cephesi sokağın durumuna uygun biçimde düzenlenmiştir. Mukarnaslı bir iç bölümle nihayetlenen taç kapı dikkat çekici bir görünüşe sahiptir.

Geçmeli geometrik süsleme biçimi sergileyen taç kapının giriş bölümü göz alıcı bir girinti yapacak şekilde tanzim edilmiştir. Bu özellikleriyle kapının yeni etkilerle farklı kılınmış, olağanüstü bir görüntüsü vardır. Taçkapıdan geçilerek ulaşılan giriş bölümünün üzerini örten mukarnaslı kubbe ve bu kubbeye geçişi sağlayan mimari düzenleme de Zengi mimarisi içinde yakın benzerleri bulunan bir uygulama olup, farklı ve şaşırtıcı bir atmosferin meydana gelmesini sağlamaktadır. Çok sayıda devşirme malzemenin de kullanıldığı binanın ana eyvanı Suriye'ye has kemerli ve at nalı biçimi profiliyle 2 küçük kemerli kapıda bölümünde ise ilaçlar yazar tarafından alfabetik olarak sıralanır. İlaç yapımı ile alakalı bir binanın orijinal süsleme anlayışının bir parçası olmalıdır. Yapı bugün Arap Tıp ve Bilimler müzesi olarak hizmet vermektedir.

- 7 İbni Sina'ya kadar olan dönemde eser veren hekimlerin kitaplarında ilaç yapımına çok önem verdikleri ve bu konuya geniş bir yer ayırdıkları bilinmektedir. Ancak daha sonraki dönemlerde sadece ilaçlar ve tıbbi araçlar ile alakalı eserler verilmeye başlanmıştır. Davud el-Antâki bu konu hakkında eserinde kısa bir özet vermiştir. Ona göre ilaçlar hakkındaki eski Süryani ve Yunan eserlerini tercüme eden kişi Huneyn b. İshak'tır. Onun oğlu İshak da tıbbi malzemeyi gıdalardan ayırmıştır. İlaç yapımı ile alakadar olan ilk Müslüman bilim adamı Ebu Bekir Râzî'dir. Bunun yanında İbni Sina, İbnü'l-Eş'as, Şerif el-İdrisi, İbnü'l Bâytar ve Es-Sûrî'yi de zikretmeliyiz. Antâki, kitabın ilk bölümünde ilaç yapımının tarihsel durumu hakkında bize bilgi verir. Aynı zamanda ilaç yapımcılarının sorumluluklarına dikkat çeker. Kitabın ikinci bölümünde ise ilaçlar yazar tarafından alfabetik olarak sıralanır. İlaç yapımı ile alakalı bir diğer eser de Eyyubiler döneminde önce Kahire'ye, sonra Şam'a yerleşen Malagalı İbnü'l-Baytâr'ın *Kitabü'l-Câmîfi'l-Edviyetü'l Müfreda (Materia Medica)* isimli eseridir. O tıbbi bitkileri toplamak için Suriye ve Anadolu'ya gelmiştir. Eserinde hem eski ilaçlara hem de yeni ilaçlara yer vermiştir. Aynı zamanda eserine kendi buluşlarını ve gözlemlerini de ilave etmiştir. İbnü'l-Baytâr, *Kitabü'l-Câmîfi'l-Edviyetü'l Müfreda (Materia Medica)*, Le Caire, 1291 H./1874; Trad: Française L. Leclere, Paris 1877-1873, Davud el-Antâki, *Tezkiratü'Ülî'l-Elbâb*, Le Caire, 1349-/H.1930, El Birûni, *Kitâbü's Saydenefî't-Tib (Livre De La Pharmace Medicane)*, Karachi 1973.
- 8 Haşmet Altınöççek, "Türk Tıbbında Müzikle Tedavi", *Türkler*, C. V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.1412-1413. Türkler müzikle tedavi yöntemini ruh hastaları üzerinde ilk defa uygulayan milletlerden biridir. Avrupa'da XVIII. asır sonlarına kadar manastırların veya hapishanelerin zindanlarında ölüme terk edilmiş ve hatta ruhunu şeytan esir almış diye diri diri yakılmış olan akıl hastaları, İslâm dünyasında ve Türkiye'de hastanelerde dönemin olanaklarına göre bir takım ilaçlar ve müzikle tedavi ediliyorlardı. Türkler ruh hastalarına ve tedavilerine büyük önem vermişlerdir. Türklerde ilk ciddi müzik tedavisi Osmanlılar döneminde görülmekle birlikte Orta Asya'da İslâm öncesi dönemde bakı adı verilen şaman müzisyenler tarafından çeşitli hastalıklara uygulanan tedavi çalışmaları yapılmıştır. Müziğin yardımıyla transa geçerek hastalığın tedavisine çalışan baskılar, kopuz denilen müzik aletini kullanırlardı. Bakının hastanın tedavisinde uyguladığı müzik bir doğaçlama olaydır. Büyük İslâm bilgini Farabi de al-Madhalî'li Musiki adlı eserinde çalgılardan ve müzisyenlerden bahseder. Makamların ruha olan etkileri Farabi'ye göre şöyle sınıflandırılmıştır: Rast makamı insana sefa verir, Rehavi makamı insana beka düşüncesi verir, Küçek makamı insana hüzn ve elem verir, İsfahan makamı insana hareket becerisi ve güven duygusu verir, Neva makamı insana lezzet ve ferahlık verir, Uşşak makamı, insana gülme duygusu verir, Buselik makamı insana güç verir, Hüseyni makamı insana güç verir, Hicaz makamı insana tevazu verir. Farabi gibi İbni Sina da gerek çocuk gerek yetişkin akıl hastalarının meşguliyet, şok, telkin, müzik ve ilaçla tedavi edilebileceğini belirtmiştir.